

1 (1).
YEĞYAZAR KARAPETYAN'IN ANLATTIKLARI
(1886, TARON [MUŞ], SASUN DOĞUMLU)

1908'de ilan edilen Hürriyet(1) bütün siyasi mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklardı.

Jön Türkler'in ve Daşnak Partisi'nin imzaladığı kardeşlik paktına göre Ermeni Kurtuluş Mücadelesi'ne son verilecekti ve Türkiye'de yaşayan bütün milletler güçlerini birleştirip vatanseverlik ruhuyla Osmanlı İmparatorluğu'nu, onun kabul ettiği Anayasa'yı ve onun ilerici kanunlar koyan yeni hükümetini sadık bir şekilde koruyacaklardı. Özel bir genelgeyle fedayiler Muş'a davet edildiler. Ruben öncülüğündeki gerilla gurubu silahsız olarak ortaya çıktı. Her yerde sevinç çılgınlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilere karşı onur kırıcı davranışlarda bulunmaya, dayağa, küfürlere, yağmaya, hırsızlığa, ve küçümsemeye son veriliyordu. Benzer davranışlarda bulunanlar en sert cezalara, hatta ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Her iki halka da tam güvence veriliyordu: Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve önerme hakkı veriliyordu. Bu batı Ermenilerinin yaşamında bir yeniden doğuş idi. Yeni seçilmiş parlamento ilk oturumunda bir dizi kanun kabul etti; bunlar arasında Ermenilerin Osmanlı ordusunda görev yapmak üzere askere alınmaları de vardı.

31 Mart 1909 günü Kilikya'da 30 bin Ermeni katledildiğinde Sultan Hamid hala Türkiye'de padişahı. Sultan Hamid 1909'un Nisan ayında tahttan indirildi ve ağabeyi Muhammet Reşat tahta çıktı. Enver, Talat, Cemal ve Nazım'dan oluşan yeni hükümet işbaşına geldi ve Sultan Hamid'in kanunlarını geçersiz saydı; Hamidiye başıbozuk silahlı güçlerini de dağıttı. "Barış, eşitlik ve kardeşlik" sloganlarıyla Ermeni halkının yüzyıllık rüyası gerçeğe dönüşmüştü.

Ermeni Hınçak ve Daşnak siyasi partilerinin merkezi komiteleri görünürde çok yakın ve sıcak ilişkiler içerisindeydiler. Her iki tarafın liderleri her gün kulüpte toplanıp kabul edilen güzel Anayasa vesilesiyle vatanseverlik nutukları atıyorlardı. Türk ve Ermeni liderler birbirlerini davet edip, ziyafetler, şöenler düzenliyor, şehrin sokaklarında kol kola gezerek devlet kurumlarını ve Patrikhane'yi ziyaret ediyorlardı.

Ermeniler önemli imtiyazlara sahipti; hatta yargı işlerine, karmaşık tartışmalara dahi katılıyorlardı.

Protestan Rahip Mihran Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği haberini getirdi. 3 Ağustos günü güneş tutulması meydana geldi.

Enver Paşa'nın akrabalarından Servet Paşa ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için gelmişti; o bu işi korkunç derecede acımasız yöntemlerle yapıyordu.

Osmanlı tebaası olan Ermenilere karşı nefret gittikçe artmaya başladı. Bu öfke sadece Rus Ordusu'na katılıp kendilerine karşı savaşan gönüllü Ermeni birlikleriyle sınırlı değildi.

Türklerin Ermenilere karşı kışkırtılmışlığını daha da pekiştirmek amacıyla Hükümet daha da çalkantı yaratan bir meseleyi ortaya attı: orduda görev yapan Ermeni asker ve subayların çarpışmalar sırasında uygun fırsattan yararlanarak cepheyi bırakıp kaçtıklarını, Rus tarafına geçip ihanet ettiklerini, sırlar verdiklerini ve silahlarını Türklere çevirip savaştıklarını ilan etti. Bunlara bir de geçmişten gelen kin ve nefret eklendi. Talat ve Enver yönetimindeki Meşrutiyet Türkiyesi kılıç ve ateşle, ülkeyi hep geliştiren kendi buyruğu altındaki Ermeni tebaalarını katletmeye, onların kökünü kazımaya karar verdi. Türk ordusunda görev yapan Ermenilerin silahsızlandırılması ve onlardan amele taburları kurulması emri verildi. Bütün birliklerdeki Ermeni askerlerin tüfeklerini ellerinden aldılar, onları diğerlerinden ayırıp yol yapımında ve yük taşımada kullanmak üzere çalışma grupları oluşturdular; kışın soğuşunda onları çok ağır işlerde kullandılar.

Savaşın ilk gününden itibaren Türk hükümetinin Ermenilere karşı takındığı tutum dostça ve umut verici değildi. O, Ermenilere düşman gözüyle bakıyordu. Değirmendeki kaçakların ateş açması ve Koms Köyü'nde 13 jandarmanın diri diri yakılması Ermenilere ucuza mal olmayacaktı.

20 Şubat gecesi 15 köyden davet edilmiş 80 temsilci nefsi müdafaaya hazırlanmak ve Arakelots Manastırı'nda toplanmak amacıyla fikir alışverişinde bulunmak için Arakelots Manastırı'nda toplanmışlardı.

22 Şubat günü Arakelots Manastırı'ndan silah sesleri duyuldu.

13 Mart günü Şeyh Hazret Muş pazarındaydı; daha sonra Servet Paşa'nın yanında Hacı Musa Bey ve Jön Türk liderleriyle istişarelere başladı; Ermenileri katletmeye karar verdiler.

7 Nisan'da Türk hükümetiyle Ermeniler arasında eşitsiz Van muharebesi başlamıştı. Ahmet Paşa, Aziz Arakelots Manastırı'nın küçük dua yerinin yakınlarında cereyan eden çarpışmalar sırasında Ermeni fedailer tarafından vurulmuştu. Sasun Sancağı mutasarrıfı Servet Paşa, Ahmet Paşa'nın mezarı başında yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Ahmet! Oğlum! sen rahat uyu! Ben, ölümünün karşılığında senin başındaki saç telleri kadar çok Ermeninin öldürüleceğine mezarın başında ant içiyorum!" Bu, sabrı tükenmiş ve intikam duygularıyla dolu mutasarrıf Paşa'nın yüreğinin derinliklerinden gelen son söz ve son yemindi. O bu yemini hiç unutmuyacak ve o kutsal yemini yakın bir gelecekte yerine getirecekti.

1915'te Kürtler Sasun'da Alivan Ermenilerine saldırıp katliam yaptılar. Ondandı Sarmeli, Muserli, Bakranlı silahlı yaklaşık bin kişi 22 Nisan günü Avdulaziz'in önderliğinde Pırank'ın 20 köyüne akın düzenledi. Onlar Ermenileri acımasızca öldürmeye ve soymaya başladılar. Silahsız Ermeniler kısa bir direniş gösterdikten sonra o büyük kuvvete dayanamadılar ve her şeyi bırakarak canlarını kurtarmak için kadın, çocuk dağlara kaçtılar. Kürtler içeri dalıp bütün köyü yağmalayarak ateşe verdiler. Köy sakinlerinin bir kısmı, 150 erkek, kadın ve çocuk kaçma imkânı bulamayıp Manastır Başrahibi Stepan Vardapet ve Gomırter köyünden Ağce önderliğinde Gomats Manastırı'na sığındı. Avdulaziz Ermenilerin orda olduğunu tahmin ederek Kürtleriyle manastıra yaklaştı ve onu kuşattı. Uzun sürecek çarpışma devam etti. Kürtler surlardan içeri giremediler; buna mukabil, Ermenileri kendilerine teslim olmaya

mecbur etmek için manastırın avlusuna giden su borusunu dışardan kapattılar. Yaklaşık on beş gün boyunca, kuşatılmış Ermeniler susuz ve büyük bir umutsuzluğa kapılmış halde yaşadılar. O sırada Ağce'nin tanıdığı Sose adlı bir Kürt kadın kuşatma altındaki Ermenilerin suyunun kesildiğini duyarak gece gizlice suyun kesildiği yere gidip manastırın suyunu yeniden açtı. Beklenmedik bu olay Ermenileri şaşırttı; onlara sevinç hakim oldu. Sabaha kadar bütün küpleri ve kapları suyla doldurdular. Güneş doğduğunda Kürtler olan bitenin farkına varıp boruyu yeniden kapattılar.

Kuşatılmış Ermeniler dış dünyayla bağlantıları kesik bir durumda bir ay çarpışıp kendilerini savundular; ama son defasında durumun kötüye gittiğinin ve kurtuluş umudunun kalmadığının farkına vardıklarında, Rahip ve Ağce, Sahak adlı bir genci gizli bir geçitten manastırın dışına çıkarttılar. Onun aracılığıyla Andok'a bir mektup ulaştırıldı. Mektupta, içinde buldukları durumun vahametini anlatarak ya kendilerine acil yardım ulaştırılması, ya da ne yapılması gerektiği konusunda akıl verilmesi için yalvarıyorlardı. Ruben yazdığı cevabi mektupta: "Yardıma gelemeyiz; artık orada kalmanızı gerektiren bir amaç yok; dolayısıyla bir yolunu bulursanız hemen manastırdan çıkıp bize katılın" dedi.

Otuz gün kuşatma altında kaldıktan sonra Ermeniler bir gece çemberi yarıp hep birlikte Talvorik kayalıklarına doğru kaçtılar. Ordan da Andok Dağı'na. Kürtler Ermenilerin mallarını yağmalamak ve hayvanlarını gaspetmek için birbirleriyle yarışıyor, Ermenileri katletmek ve soymak amacıyla birbirlerinin önüne geçerek koşuyorlardı.

2 Mayıs'ta Khianlı ve Badkanlı aşiretler Parga Köyü'nde oturan Müdür Kor Sleman Ağa'nın önderliğinde her gün Andok'u işgal etmek ve orada toplanmış Ermenileri dağıtıp ganimeti ele geçirmek amacıyla Talvorik köylerine akınlar düzenliyordu. Ama onlar kayıplar verdiler ve oraya yaklaşmayı başaramadılar. O çarpışmalar esnasında Balak Aşireti'nden iki yüz silahlı Kürt gece vakti Tsovasar'a çıktı. Gün ışıırken Ağbik Köyü'nün bir obasına saldırdılar ve bütün sürüyü gaspettiler. Şego'nun Evi Kürtleri Ağbikli Ermenilerin ağaları sayıldıklarından, Balaklı Kürtlerin yaptığı yağmayı duyunca onlardan intikam alacaklarına, Ermenilerin kalan mallarını yağmalamayı planladılar. O niyetle 6 Mayıs'ta Şego Aşireti reisi, Dalırdzor Köyü'nde ikâmet eden Habeyi Yusuf, amcası Fato'nun iki oğlu Khallo ile Muso ve 20 silahlı Kürtle beraber Ağbik'in yolunu tuttu. Onlar Ermenileri : "Sizin başınıza talihsiz bir olay gelebilir, elinizdekileri başkaları götürür; öyle ki hayvanlarınızı şimdiden bize teslim etmeniz daha iyi olur. Biz sizin ağalarınızı; onları sizin için saklarız. Kim bilir belki ilerde kurtulur, mallarınıza yeniden kavuşursunuz." diye ikna etmek niyetindeydiler.

Ama Ermeni gençleri onların yaklaştığını görünce ateş açtılar. O çatışma bütün gün, güneş batıncaya kadar sürdü. Kürtlerden 11 kişi öldü; ölümler arasında Khallo ve Muso da bulunuyordu. Ermenilerden ise 5 kişi hayatını kaybetti. Yusuf kaçtı. O olay Müslüman Kürtler üzerinde çok büyük etki yaptı; zira o sıralarda 1000 Ermeninin bir tavuk kadar dahi değeri yoktu; bir Kürt ise 1000 Ermeniye bedeldi.

14 Mayıs günü bu defa Balak ve Şego aşiretleri birleşip 2000'e yakın silahlı ve silahsız Kürtle birlikte şafak sökerken farklı yönlerden Garmak ve Kob köylerine saldırdılar.

Ermenilerin doğru dürüst silahı yoktu; çakmaklı tüfeklerle savunma yaptılar; dağlar ve vadiler içinden Semal Köyü'ne doğru hareket ettiler. Yolda Tapık Köyü müdürü Talib Efendi'den yardım istediler; ama o Kürtlerin akınlarını ve Ermenilerin kaçışını görünce hemen 20 jandarmasıyla köşkün içine girip kapıyı kapattı. Ermeniler çaresiz, İritsank Köyü yakınlarında mevzilenip Kürtleri durdurdular. Çatışma şiddetlendi. Haber Semal'e ulaşmıştı; gün ortasında Koryün, Vardan ve 300 silahlı Sasunlu yardıma koştu. Bir saate yakın bir süre inatla çarpıştıktan sonra Kürtler ganimeti de yanlarına alarak kaçtılar.

Kürtlerin Ermenilere karşı düzenledikleri saldırılar sözde gayri resmi nitelik taşıyordu; ancak genel kanı, bütün bunların hükümetin verdiği emirle yapıldığı yönündeydi. Bunun en güçlü kanıtı ise Ermenilerin şikâyetlerine kulak asılmaması, başvurulara cevap verilmemesi idi. Vahan Papazyan'ın evi aranmıştı; ama kendisi evde yoktu.

Servet Paşa Jön Türklerdendi; bölgenin komutanıydı ve İslam'a sadık bir kişiydi. Dolayısıyla onun da diğer bölgelerdeki Paşalar gibi görevini yerine getirmesi gerekmekteydi.

10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atıyla beraber sağdan ve soldan Muş'a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki, Muş ovasındaki 105 köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, o gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş'un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar olan bölgedeki 35 köyde yapılacak katliamlar Hacı Musa Bey'e bırakılmıştı; onun emrinde 3500 kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki 15 köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Sleman Ağa'ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı 1000 Kürt vardı. Aziz Karapet bölgesindeki 20 köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı Jön Türk Raşid Efendi'ye bırakılmıştı; onun 500 kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı'nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü'nde oturan Müdür de kendi jandarmalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu bölümünde bulunan 15 köyde düzenlenecek katliamlar Cıbranlı Dırboyi Cındi'ye, Kolotoyi Zuber'e ve Ağçan Müdürü'ne bırakılmıştı; onların emrinde binin üzerinde Kürt ve jandarma vardı. Ovanın doğu kısmında, Çıkhur'a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret'e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan 1200 atlı vardı.

Bu düzenli güçler dışında, her Müslümana, rastladıkları Ermeniye acımadan öldürüp yok etme kutsal görevi verilmişti.

Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Türkler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vakaları da oluyordu. Bazen yetişkin kadınlar çok gerekli bir şeyi getirmek için şehre gidiyorlardı; onlar da yolda eziyetlere ve onur kırıcı küfürlere maruz kalıyorlardı. Halk endişeye kapılmıştı; insanların gözüne uyku girmiyordu; halk rahat edemiyordu.

22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden 100 atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı'nda geçirdi. 23

Haziran günü onlardan 10 atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden 10 tane koyun, 60 okka un ve 10 tane de keçeden yapılmış cüppe vermemizi istedi. Onlar bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mıdır, yoksa vicdan azabından mıdır bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: 'Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan'dan, Osmanlı toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Slivan Ovası'na bakarsanız, görürsünüz ki buğday tarlalarındaki başaklar büyümüş, birbirlerine yaslanmış; ama orada bir serçe dahi göremezsiniz. Orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de Muş Ovası'nda ve Sasun'da yaşayan Ermenileri de katledelim diye hükümet bizi buraya çağırdı. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalmaması gerekiyor.' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık...

23 Haziran gecesi Arağ Köyü'nden silah sesleri duyuldu. Gece Arağ'dan kaçan erkeklerin oluşturduğu gruplar Havatorik'e ulaştı. Onlar Arağlı iki gencin Ermenilerin başını derde sokmak için karanlıkta tüfikle ateş edip sokaklarda koştuklarını, Ağa'nın üç katlı köşküne girdiklerini ve ona "Zorik üzerimize tabancayla ateş etti" dediklerini anlattılar. Mame Efendi de kışkırtıcılara katılmış, üçü birlikte köşkün pencerelerinden köyün üzerine ateş etmeye başlamışlardı. Manastır'daki askeri birliğin sesleri duyup Arağ'a hareket etmesinden korkan erkekler kaçıp bizim yanımıza gelmişlerdi. Gerçekten de, Manastır'daki milisler ertesi gün Havatorik'e girdiler. Bütün gün boyunca onlar oraya buraya koşuşturdular. Sonradan, 11 Ermeninin öldürüldüğünü duyduk. Ertesi sabah birkaç matemli anne ve kadın gözlerinde acı yaşlarla, işlenen cinayetler için şikâyetle bulunmak üzere Hükümet kapısında durdular; ama onları içeri almak bir yana jandarmalar cop darbeleriyle onları şehir dışına sürdüler. Bu, ova Ermenilerinin katledileceğinin sinyaliydi; biz ise hala Türklerden bize merhamet göstermelerini bekliyorduk. Kürt vergi memurları ise, Ermeniler katledilene kadar bir şeyler koparmak için zorla vergi toplamaya devam ediyorlardı. Arağ'dan kaçanlar şunları anlattılar: "Dün öğleden sonra 200 yüzden fazla jandarma, milis kuvveti, çavuş ve onbaşı, Kâmil Efendi isimli bir yüzbaşı önderliğinde Muş istikametinden gelip köye girdi; yolları kapattı ve başladı erkekleri toplamaya ve Alibek ahırına doldurmaya; onları orada öldürdüler."

26 Haziran günü, gün içinde Servet Paşa komiser Behcet Efendi aracılığıyla önemli tavsiyelerde bulunmak üzere şehrin mahallelerinden şehrin önde gelen tüccarlarını, devlet hizmetinde çalışan Ermeni görevlileri, dini önder Vardan Rahip'i, toplam üç yüz kişiyi yanına çağırılmış ve onlara şöyle demişti: "Ermeniler! Bilmediğim nedenlerden dolayı hepinizin savaş bitene kadar geçici olarak Muş'tan Diyarbakır'a gitmeniz gerektiği emredilmiştir." Bu duyurudan sonra Paşa onların evlerine dönmelerine izin vermedi. Ama onları nerede ortadan kaldırdıkları belli değildi; zira onlardan hiçbiri bir daha geri gelmemiştir.

28 Nisan günü Vardavar dini yortusunun Pazar günüydü; Ermeni Ulusu'nun mutlu bayramı; fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü. Pazar gecesi ve onu takip eden gece Muş Ovası'nın köylerindeki masum ve silahsız kadın ve çocuklar yok edildiler. Cumartesi günü Arağ Köyü'nde 3 erkek öldürülmüş, 55-60 kişi tutuklanmış, ordu köyden uzaklaşmamıştı. Sabah onlar Arağ'dan Havatorik'e hareket

ettiler. Bütün gece Yusuf Efendi ve jandarmaları ne soyundular, ne de uyudular; silahları ellerinde oturmuşlardı; Ermeni fedayilerin gelip kendilerini öldürmelerinden korkuyorlardı.

Haydut ve hırsız Kürt Dondo Ermenilere şöyle diyordu: "Osman Onbaşı az önce bana, dün Aziz Çavuş'un Ermeni tehciri ve katliamının bugün mutlaka başlayacağını belirttiğini söyledi." Gerçekten de Musa Bey çok sayıda atıyla Taron [Muş] ovasına geldi. Onlardan bir kısmı Berdak'a yöneldi; bir kısmı ise Arağ'a gitti; diğer bir kısmı Mokunk'a, diğerleri de Tergevank'a. Yaylım ateşi başladı. Onlar tarlaları sulayan, ekin biçen insanları, davar otlatan çobanları öldürerek hızla köylere doluştular. Jön Türk Hükümeti Kürt beylerin, ağaların ve şeyhlerin önderliğinde o pazar on binlerce kadın ve çocuğu ateş ve duman içinde kavurarak boğarak Muş Ovası'nı ıssız bir yere dönüştürdü. Arağlı 50 Ermeniye ise elleri bağlı olarak manastırın yakınlarına götürmüşlerdi. Kâmil Efendi yüksek bir yerde oturmuş ve elleri kolları bağlı Ermenilere ateş açılmasını emretmişti; Ermeniler hemen oracıkta öldürülmüştü. Yukardaki köylerde kan akıyor ve yağma yapılıyordu; aşağıdakiler, Noraşen, Azizrnan, Sokhgom, Oğonk, Hunan köyleri ise hala normal hayatlarını sürdürmekteydiler; ama onlar da kuşatılıp yağmalandı ve insanlar diri diri yakılacakları yerlere sürüldü.

28 Haziran gecesini sabaha kadar Kırdagom, Hasköy ve Hunan'ın büyük ahır ve samanlıklarının içinde on-on iki bin Ermeni kadın, çocuk, yaşlı ve genç alevler içerisinde yanıp kömürleşti. Aynı gece Şeyh Hazret, Musa Bey'in iki kardeşi Khasum ve Nirho beyler, Avran ve çevresindeki köylerde Koloto, Zuber ve Çeçenler, Aziz Karapet taraflarında Raşit Efendi ve Ziyaret müdürü, Kızılağaç ve çevre köylerde Fatkanlı Sleman Ağa, şehrin çevresinde ise Çeçenlerin genel komutanı Muş ittihatçılarının önderi Falamaz Ağa, jandarmaların da katılımıyla aynı operasyonları her yerde tekrarladılar. Pazartesi sabahı ovanın hiçbir yerinde artık hiçbir canlı Ermeni hareket etmiyordu. Sadece yakılan köylerin üstüne koyu bir duman çökmüştü, bizim dağlarımıza kadar ulaşan yanık et kokusu atmosfere dağılmıştı.

Böylece, yüzyıllar boyu bu topraklara ve bu sabana bağlı kalmış, Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü; onun asıl sahipleri, 105 köyün 70.000-80.000 kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. Koryun'un örgütlediği gruplar ve Taşnak köy komiteleri kendi küçük çaplı güçlerine güvenmediklerinden birbirlerinden kopuk kaldılar ve direniş gösteremediler.

Umutsuzluğun ve belirsizliğin başlıca sebeplerinden biri de her köyün, o günkü akınların sadece kendi üzerine yapılmış olduğunu, geride kalan köylerin hala özgür olduklarını sanmasıydı. Kadınlar ve çocuklar da belirli ölçüde engel teşkil ettiler; zira insanlar katliamın kendilerine yayılmayacağı, eğer direniş gösterilirse kendilerinin başına da bir felaket geleceği ve gereksiz yere ölecekleri düşüncesi içerisindeydi.

Alican Köyü gençleri o gün sabahtan akşama kadar inatla Cındi'nin çok sayıda Kürdüne karşı savaştılar. Karanlık çökene kadar köyü onlara bırakmadılar. Gece olup da Kürtler uzaklaştıklarında büyük bir ümitle yaşlı, kadın ve çocukları dışarı çıkarıp, korunmaları için, Ağçan Köyü müdürüne teslim olmak üzere yolladılar. Kendileri, 50-60 kadar erkek, ise Kana

Dağı'na doğru kaçtılar. Yolda onlar Odonk, Sokhgom, Alizran köylerinden geçerek, öldürülmüş insan cesetlerine rastladılar; harabeye çevrilmiş boşalmış köyleri kendi gözleriyle görünce, işte o zaman ovada genel bir Ermeni kıyımı yapıldığını anladılar.

O gece kaçan insanlar Kana tepelerine vardı; ama Ağçan'a gönderilmiş beş-altı yüz kişi, müdür ve jandarmalar tarafından aynı gün samanlıklara tıklıp, diri diri yakıldı. Dört yüz hanelik Avran Köyü'nün erkekleri bütün gün Zuber'in komutası altında bulunan Çeçenlere ve Kürtlere karşı dövüştü; ama onlar da ancak, az sayıdaki silahlarının kurşunları tükenince yenilgiye uğrayıp öldüler.

Muş'un kuzeydoğusunda, şehre 5 kilometre mesafedeki 350 haneden oluşan Garnen Köyü'nün Ermenileri, Falamaz Ağa'nın çetelerine, Muş'tan gelen jandarmalara ve diğer başıbozuklara karşı iki gün iki gece aralıksız ölüm-kalım savaşı verdiler, ta ki hepsi takatsız kalıp canlı olarak düşmanın eline geçene kadar. Katliamcılar içeri girip bütün köyü yaktılar; yaklaşık 1.300 suçsuz ve masum insanı öldürüp ateşler altına gömdüler.

Başka birkaç köyde bireyler, yer yer 3-4 kişi birleşip silahlarla evlere sığındılar; dövüştüler; Kürtlerden kendi şehitlerinin intikamını aldılar; ama dışarı çıkış yolu bulamayıp onlar da alevler içinde diri diri yandılar.

Çevrede nasıl gruplaşmalar olduğu ve nasıl bir ön hazırlık yapıp ovadaki katliamın gerçekleştirildiği konusunda şehirde yaşayan Ermenilerin hiç bilgisi yoktu. Adı geçen "İnsan yakma" gününü pazartesiye bağlayan gece bir grup silahlı ve silahsız genç, yaklaşık 40-50 kişi, şehirden çıkıp Sasun'a kaçmayı denedi.

Dönüp Şekhants Vadisi'ne girerek kurtulmak için geceyarısı Gavaretsots mahallesinden dikkatli adımlarla yukarı doğru hareket ettiler; ama Sayki Turan'da siperlere yerleşmiş askerler bunu tahmin ederek karanlıkta başladılar ateş etmeye. O engelle karşılaşınca gençlerin yarısı yeniden şehre geri döndü; diğer yarısı ise müdafaa edilen hattın dışına kaçarak sık ağaçlı bahçelerden Havatorik'e gitti. Bunlar da harabeye dönmüş Mokunk, Tergevank köylerinden geçtiler; öldürülenlerin cesetlerini gördüler; dehşete kapılarak Ermenilere nasıl bir zulüm yapıldığını anladılar. Gece açılan o ateş ve önde gelen 350 kişinin geri dönmemesi zaten şehrin Ermenilerini bunalıma ve şüpheye düşürdü. Olayların etkisi altında ne erkekler ne de kadınlar rahat edip uyuyabiliyordu.

Pazartesi 29 Haziran sabahı gün ağardı. Sokaklar boştu; ortalıkta kimse görünmüyordu; hareket ya da fısıltı da yoktu. Sadece çok yüksek kavak ağaçlarının tepesinden on binlerce siyah karganın kötü olayların habercisi olan kara cıvıltısı duyuluyordu. Güneş gökyüzünde yeterince yükseldiği sırada Ermeni mahallelerinin ana sokaklarında aniden Türk tellalların çağrılarının tiz sesi yükseldi. "Ermeniler! Mutasarrıf Paşa'nın emriyle kağnılarınız, katırlarınız, bütün eşya ve ailelerinizle, bugün saat 10'da Diyarbakır'a gitmek üzere toplanıp hükümet konağına gelmeniz gerekiyor. Kim bu emre itaat etmezse, onun mallarına el konup, ailesi zorla şehirden atılacak." O çağrılara kimse uymadı. Öğleye yakın polisler ve silahlı jandarmalar Ermenileri zorla tehcir etmek ve belirsiz yönlere sürmek üzere sokaklardan Ermenilerin Verin Tağ'ına [Yukarı Mahalle'ye] doğru ilerlediler. Onlar cesur adımlarla

yaklaşp Asatur Ağa'nın iki katlı, kapısı içerden kitlenmiş evinin önünde durdular. Kapıyı çalıp, kapının açılmasını talep ettiler. Evin ikinci katında, Aslanyan Levon yönetimindeki on kadar silahlı gencin koruduğu savunma mevzii bulunuyordu. Kapı açılmayınca, jandarmalar kapıyı kırma denemesinde bulunmaya başladı. Gençler yukarıdan silahlarının namlularını pencerelerden dışarı sarkıtıp sokakta toplanmış polis ve jandarmaların üzerine yaylım ateşi açtılar. Sekiz kişi öldürüldü; geri kalanlar ise yaralı olarak ya da yara almadan hükümet konağına geri kaçıp olanları Servet Paşa'ya anlattı. Bu son haberi, yani Başmahalle'de Ermenilerin polislere ateş açıp sekiz kişi öldürdüklerini duyunca, Servet Paşa hemen emir verdi ve toplar dört Ermeni mahallesine çapraz ateş açarak gürlledi. 1300 mahalle sakini korkunç ecel karşısında ayağı dikildi; onlar bomba ve mermi yağmuru altında, el ele vermiş, savaşıp şerefleriyle ölmeye çalışıyorlardı.

O zaman, yıkım gerçekleştiren topların gürlemesi ve binlerce silahın patlamasıyla uyumlu bir şekilde Türk mahalleleri tarafından tellaların acımasız çağrılarının sesleri duyuluyordu: "Ey Müslümanlar! Hükümetten hepinize emir var. Sizlerden kim ki bir Ermeni çocuk, kız, kadın veya genci evine götürmeye ve onu himayesine almaya cüret ederse, olay ortaya çıktığında o gâvur sayılacak, onun evi barkı yakılıp başına yıkılacaktır."

Öyle ki, herhangi bir yerden yardım alma umudu tamamen sönmüştü; Rus imparatorluk orduları Basen'de [Pasinler] ve Malazgirt'te istirahat ediyordu; meşrutiyet Türkiye'sinin katliamcılarını ise Alman temsilcilerinin öğütlerine uyarak serbestçe ve cüretkâr bir tavırla Muş Ovası'nı ve Şehri'ni ateş altına alıp, küçüğünden büyüğüne kadar bütün Ermenileri katledip onların kökünü kazıyarak faaliyet gösteriyorlardı. Havatorik 300-350 kilometrekarelik bir alanı içine alıyordu; bu alan tamamıyla zaptedilmesi zor dağlardan, çatallanan sıradağlardan, çok derin vadilerden, mağaralardan ve kayalardan oluşuyordu ve o doku Sasun dağlık dünyasıyla, Muş'tan Diyarbakır'a, Bitlis'ten Genc'e kadar uzanan, daha da uzak bölgelerle birleşmişti. O bölgenin büyük bir kısmı korularla, çok sık bodur ağaçlarla, çeşitli türden bol miktarda bitmiş otlaklıydı. Vadilerde olduğu gibi yamaçlarda da köye ait birkaç mezra bulunuyor; burada aileler topraklarına yakın evler inşa etmiş, yaşıyordu. Toprağı işlemenin mümkün olduğu yerlerde birçok buğday, arpa ve darı tarlası ekilmiş ve başaklar büyümüştü. Adım başı buz gibi su kaynakları, çağıldayan billursu dere ve derecikler, yeşil bir bitki örtüsü, çok sayıda çiçeğin hoş kokusu vardı. Doğa güzeldi, hava temiz ve o elverişli şartlar Havatoriklilerin hayvancılıkla uğramasına, çok sayıda koyun ve büyükbaş hayvan sahibi olmasına imkân tanımıştı.

Tehlikenin yakın olduğunu sezen aileler daha bir ay önce, sahip oldukları eşyaların değerli kısmını, ziynet eşyalarını gizlice, belki de günün birinde kurtulma ve o şeyleri tekrar kullanabilme umuduyla toprağı gömmüşlerdi.

Temmuzun ilk günü köyde, sadece birkaç güçsüz yaşlı, iki-üç kör kadın, kediler, köpekler ve iki bin kadar kil kovandan yağmur damlacıkları gibi dışarı uçup içeri giren milyonlarca arı kalmıştı; onlar da kendi sahipleri gibi yakın bir gelecekte barbarca diri diri yakılacaklarının farkına varmayarak ışık hızıyla havayı delip, dağlardan, vadilerden bal taşıyor, yıllık erzaklarını hazırlıyorlardı.

1200 kişi, yanımızda 10000 koyun, 2000 büyükbaş hayvan ve hayvanların sırtına yüklenmiş kaplar, keçeden paltolar ve kilimlerle güneye doğru, köye 12-13 kilometre mesafedeki, Şekhnist Mezrası'nın yakınında bulunan Khrok vadisine çekildik; bu vadinin doğu kısmında, ana vadiden o tarafa doğru Kırınkan Göl'ün ormanlarla kaplı, çıplak zirveleri olan sıradağları uzanır. Hepimiz sık ağaçlıkların içine yerleştik. Her tarafta ateşler yakılmaya başlandı; etle dolu güveçler fokurduyordu; kebabların şişleri ateşin üstünde dolaştırılıyordu; günün dertlerini unutturmak için birisi şaka yapıyor, diğeri gülüyor, bir diğeri ise yüksek sesle ağlıyor ve göz yaşı döküyordu. Süt çocuklarının ağlama sesleri, kuzuların melemeleri, danaların böğürtüsü, köpeklerin kötü olayların habercisi olan ulumaları ve bütün bunlarla uyum içinde kadınların sızlanmaları ve ahlamları duyulurken, yarı uykulu, yarı uyanık bir halde Temmuz'un ikinci gününün sabahı gün ağardı. İki yüz elli erkek vardı; ama biz 8 tane normal fişekli, 50'ye yakın da çakmaklı tüfikle kendimizi korumak zorundaydık. Uzaktan Bagranlı Kürtlerden bir grup atlı geldi. Onlar kendilerine hediye verilmesi gerektiği konusunu görüştüler ve 24 altın toplanarak kendilerine teslim edilmesi kararlaştırıldı. Sonra onlar koruda saklanmış Ermenilere ateş etmeye başladılar; 5 erkek öldürerek 22 yaşında hamile bir kadını kaçırdı 35 tane de öküz ve inek gaspettiler. Bagranlı Kürtler daha kanunlara göre Ermeni olmanın yasal olduğu dönemde bile hep Ermenileri öldürüp soymuşlardı; şimdi, Ermenilerin yasadışı ilan edildiği ve Hükümet'in onlara bütün Ermenileri öldürme hakkını tanıdığı bu dönemde niye onlara acıyacaktı ki?

Biz artık baskıya maruz bırakılan bir millettik; memleketin idarecileri bizi mezbahaya sürmüş, kılıcını boğazımıza dayamıştı; her yerde Ermeni kanı akıyordu. Son saatlerimiz yaklaşmıştı; katliamcılardan intikam alamayacaktık; zira silahımız olmadığından ellerimizi göğsümüzün üzerinde birleştirmiştik; hak ve adalet ise barbarların elinde kalmıştı.

Tehlikeden kaçınmak için Khrok vadisini terk ettik; gerisin geri batıya doğru gittik; köy tarafından Sinamerik'in daha yukarısına çıktık, Kapredav denilen yere; nöbetçi muhafız grupları yerleştirdik. Halk ve hayvanlar sık ağaçlıklı küçük bir düzlüğün ortasına yerleştirildi.

Koryun bir grup askerle Kurtık tepelerindeydi ve Muş ile Sasun arasındaki sınırı bekliyordu; uzaktan yanan şehre bakıyor, top ve tüfek seslerini duyuyor, yüreği parçalanıyordu ve Semal'den, gece şehrin üzerine saldırıp Türklerin paniğe kapılmasını sağlayarak Ermenilere kurtuluş yolu açmak için silahlı güç talebinde bulunuyordu. Sasunlular şehirde kuşatılmış Ermenilere yardıma koşmak konusunda hemfikirdiler. Ama bu, Ruben'e(2) göre tehlikeli bir işti. Ruben, Vardan ve Petarlı Manuk yanlarına yeterli sayıda Sasunlu ve başka askerler aldıktan sonra, o gece Türklere saldırmak üzere Semal'den Kurtık'a, Koryun'un(3) yanına çıktı. Türk nöbetçiler Kurtık yakınlarındaki Arkılor'un zirvesinde mevzilenmişti. Manuk gençleriyle o zirveye tırmandı ve birkaç adamla o Arkılor mevziini ele geçirdi. Anlaşmaya göre Manuk ve askerlerinin bulunduğu taraftan tüfek sesleri duyulunca, şehre akın etmek için Kurtık'tan hemen silahlı yardım gelecekti. Ama Manuk gün ağarınca kadar bekledi ve hiçkimse yardıma gelmedi. Umutsuzluğa kapılarak Kurtık'ın zirvesine geri döndüler; tartışma ve anlaşmazlık oldu. Birkaç adamı orda nöbetçi bırakarak geri kalanlar yeniden Semal'e döndü. "Ruben'in istediği oldu: yeter ki, o hayatta kalsın" diyorlardı askerler. Ama gerçek şu ki, sonuçta Sasun da kurtulmadı.

Trajedinin son gecesiydi; toplar hala gürliyordu. Yukarı Mahalle'deki ve Aziz Marine Mahallesi'ndeki evler ateşler içindeydi; on binlerce Ermeni dört taraftan gelerek vadi mahallesindeki evlere ve bodrumlara doluşmuşlardı: sonları yakındı. Kanun dışı ve barbarca bir ölümle ölmek erkeklere çok ağır geliyordu. Dolayısıyla olgun erkekler ve gençler duvarların dibinde gruplar oluşturmuş, karanlık köşelerde konuşarak, gizlice, kimseye haber vermeden sevdiklerinden ayrılmak ve şehirlerinden çıkmak için bir kaçış denemesinde bulunmak amacıyla plan yapıyorlardı; ölen ölür, kalan sağlar kurtulurdu. 20-30 kişilik gruplar halinde farklı yönlere giderek kaçış yolunu tuttular. En iyi çözüm, şehrin içinden geçen akarsuyun akıntısıyla gitmekti. 40 kadar genç yüzerek, Tergevank Köyü'nün arkasındaki kayalıklarda saklandılar. Ama bir sonraki grup, 70 kişi aynı şekilde suya girdi, fakat Türkler tarafından farkedildi ve hepsi vuruldu.

6 Haziran günü, sabah ordu sağdan ve soldan harekete geçerek vadi mahallesine girdi; 10000 Ermeni kadın, çocuk, yaşlı ve genci evlerden çıkardı. Ne kadar erkek var idiyse, hepsini oracıkta kurşuna dizdi; kalanları ise jandarma şehirden dışarı çıkardı; yakınlardaki köylere götürüp, alışıldık usule göre ahırlara tıkip diri diri yaktı.

Ermenilerin geride bıraktığı servet talan edildi. Devlet kendi payına düşeni Aziz Marine, Aziz Gevorg ve Şek Avetaran kiliselerinde depoladı; geri kalanı ise sonraki haftalar boyunca, hem şehirdeki Türkler hem de Kürt aşiretleri gece gündüz, durmaksızın kendi evlerine taşıyorlardı. Muş'un silahsız ve güçsüz Ermenileri 7 gün kahramanca dövüştüler, kendilerini savundular; ama Talat ve Enver'in barbar kılıcı onların da kellelerini kesti, görkemli evleri yerle bir etti. Orduya ekmek pişirmek için aileleri olmaksızın fırınlarda tutulan 5-6 fırıncı ustası dışında ovada ve şehirde artık canlı Ermeni kalmamıştı. Uzaktan sadece yağmaladıkları malları kaçıran Kürt eşkıya gruplarının geçtiği ürkütücü ve ıssız yerler görülüyordu.

7 Temmuz gecesini Vahan Papazyan(4) ve Avetis, Muşlu ve ovalı 40 kişiden oluşan bir grup askerle, Semal'den Kapredav'a geldiler. Misafirlerin orda bulunması umutsuzluğa kapılmış halkı büyük bir sevince boğdu; silahlı yardım olarak onların gelişi büyük bir sevgiyle karşılandı. Onlar Semal'den bize gelene kadar 35 kilometrelik bir yol katetmişlerdi; dolayısıyla çok yorgun ve açtılar. Yemek yiyip uyudular. Sabah mevzileri teftişe gittik. İzam Kaya'nın başında yeşil dallardan birkaç barınak yaptık; Papazyan merkezini oraya kurdu. Tsir'in tepesinden aşağıdaki dağ eteklerine kadar yukardan aşağıya çatallaşan bütün dağ kolları, Arakelots Manastırı, ova bölgesinin bir kısmı, Gana ve Marnik Dağları gözümüzün önüne bir ayna gibi açık bir şekilde serilmişlerdi. Kısa süren bir fikir alışverişinden sonra savaştan güçleri düzenleme ve yönetme görevi Avetis'e verildi; genel komutanlık ise Papazyan'a.

Avetis silahlı gençleri on kişilik gruplara ayırdı; onbaşılar belirledi. Gruplar sessizce o dağ kolu boyunca mevzilendiler. Manastırda bulunan milis güçleri her gün 30-40 kişiyle mevzilerimize doğru gelip uzaktan üzerimize ateş ediyorlardı. Biz de karanlık bastırana kadar ateşle karşılık veriyorduk. Sonra onlar manastıra dönüyorlardı.

Vilayette, geçici olarak kılıç ve ateşten kurtulmuş, Kürtlerin günlük saldırılarına maruz kalmış kaçak Ermeniler için dört savunma bölgesi oluşturuldu.

BİRİNCİ bölge Andok Dağı'ydı; burası henüz katliama maruz kalmamış Sasunlu Ermenilerin, aileleriyle göç edip toplandığı yerd. Bu Ermenilerin sayısı Slivan'dan, Bışerik'ten, Siirt'ten ve farklı yerlerden kaçıp oraya sığınmış insanlarla 45-50 bin kadardı.

İKİNCİSİ Kana ve Havatorik dağlarıydı; orada ovadan ve şehirden kaçanların sayısı 10-12 bin kişiyi buluyordu.

ÜÇÜNCÜSÜ Aziz Karapet kilisesinin ormanıydı; onun sık çalılıklarında, Vardov ve çevre köylerinden kaçmış iki cinsten ve çeşitli yaşlarda 2000 kişi saklanıp korunuyordu.

DÖRDÜNCÜSÜ Çıkhur'da Meğrağetin kaynağından kuzeydoğuya, büyük bir alanı işgal eden kamışlıktı; onun dibindeki yaban domuzlarının yaşam alanına, Vardenis, Ağbenis, Artok, Kars ve başka köylerden kaçmış yaklaşık 1500 kadın ve çocuk sığınmıştı.

Slivanlı, sadece Kürtçe konuşan Tigran'ı Kürt kılığına sokarak bir kere Rus ordusuna kadar gönderdik; geri döndü, ama umut verici bir haber getirmedi. İkinci defa gönderdik; bir daha geri dönmedi. Her dakika dürbünü gözlerimize yapıştırmış Arakelots Manastırı'nı seyrediyor, ordunun manastıra giriş ve çıkış yaptığını görüyorduk. Milisler eski çağlardan kalma kilisenin sahninin duvarlarını dış taraftan yıkıp taşları aşağıya yuvarlıyorlardı.

15 Temmuz günü milis güçlerinin yarısı, 200 kadar kişi çavuşların önderliğinde manastırda kaldı; geri kalan 200 kişi Kâmil Efendi'yle yukarı tırmanıp, dağın arkasında Mirza Ağa çeşmesinin yakınında çadırlar kurdu, dağ kolu boyunca Tsir'in zirvesine kadar olan bölgede mevzilendi. Bunu görünce biz de mevzilerimizi Tsir'in zirvesine yaklaştırdık ve karşı karşıya durduk. Türkler arada sırada mevzilerimize ateş ediyor, sonra duruyorlardı. O tür zayıf çatışmalar Andok çevresinde de oluyor, bunlara istisnai olarak Kürt aşiretler de katılıyordu.

Havatorik, boşaltılmış olmasına rağmen, bizim kontrolümüz altındaydı; ordu ve Kürtler henüz o vadilere girmeye cesaret edemiyorlardı. Köy çevresindeki arpa başakları olgunlaşmıştı. Dağlarda dolaşan halk açlık çekiyordu; o arpadan faydalanmak gerekiyordu. Gece vakti insanlar gruplar halinde dağdan inip tarlalara gidiyor, çabucak arpa ekinlerini biçip harman ediyorlardı. Tanelerin bir kısmını vadiye bulunan değirmene götürüp öğütüyor, gün ağardığında unu dağın tepesine getiriyorlardı. Geri kalan kısmını kavurarak pokhint(5) yapıyor ve tutumlu bir şekilde kullanıp daha kara günlerde yemek üzere saklıyorlardı. Ama on binlerce insanı doyurmak zordu; dolayısıyla, onlar hala kendilerine ait olan büyükbaş hayvanların ve koyunların etiyle besleniyorlardı. Yazın sıcak havaları insanların barınak ve yatak olmadan açık havada yaşamasına yardımcı oluyordu. Mevzilerde faaliyet devam ediyor, devamlı silah sesleri duyuluyordu ve biz o şekilde 29 Temmuz tarihine kadar dayanıp yaşayabildik. Ova ve şehirde yapılan katliamın üzerinden yaklaşık bir ay geçmişti. Daha önce de söylediğim gibi, düşman güçleriyle kuşatılmış o noktalarda hala 65000 Ermeni yaşıyor ve korunuyordu.

25 Temmuz sabahı, ıssız ve artık insanların yaşamadığı bir yer haline gelen Muş Ovası yüzbinlerce insan ve hayvanın ayakları altında inliyordu; onlar Akhlat, Bulanık, Hınıs ve

diğer taraflardan sel gibi akarak batıya, Khozmo Dağı'na doğru hareket ediyorlardı.

O insan selinin, Rus ordusu ilerledikçe geri çekilen Türk ve Kürt köylülerden oluştuğunu fark ettik. General Abatsiyev 30000 kişilik bir orduyla, Ermeni gönüllülerle birlikte Khadavin ve Akhlat tarafından ilerleyip, Çıkhur'a, Muş Ovası'na girmişti. Ama Rus ordusu hızla geri çekildi. Vahan Papazyan'ın "yarın ya da öbür gün biz ve Ruslar birbirimize kavuşuruz" inancı gerçekleşmedi. O gecikmiş, ümitsiz bir adım attı. 27 Temmuz günü arkadaşlarından birkaçını yanına çağırıp Rus ordusuna yetişmelerini söyledi. Rusça bilen Avetis'le Bulanıklı Martiros hoca yola düştüler. Martiros çabucak geri geldi. Yolda Kürtlerle karşılaşmışlardı. Avetis Kürtlere karşı bütün bir gün mücadele etmiş, ve kalan son mermisiyle kendini vurmuştu. Ve böylece Rus ordusuna yetişememişti.

1 Ağustos sabahı toplar Andok'a doğru gürlledi. 15000 kadar asker ve Kürt her taraftan Andok'un eteklerine gelip, vahşice çarpışarak Andok tepelerine doğru tırmanmaya başladılar. Andok'un doğu tarafındaki Ambırlar Tepesi'ne Koryun Mevzii adı verildi. Kablor Dağı yönündeki güney tarafına ise, Muşeg, Davit ve Tigran Mevzii adı verildi; Batı tarafındaki Aziz Hakob Tepesi'ne Manuk Mevzii; Kuzeydeki Merger Çukuru'na Çolo ve Ğazar Mevzii. Ruben, Mıkrıç ve Vardan ise arkada düzeni korumak ve mevzilerde dövüşenlere mühimmat, ekmek ve su sağlamak için merkezde, Sıkhtor Kar'da kalmışlardı. Türkler çiftler çiftler toplarını Kapre-Şerif Han'a, Grekol Tepeleri'ne yerleştirmiş ve oradan Ermenilerin taştan yapılmış mevzilerini dövüp, paramparça ediyorlardı. Onların patlayan bombaları yüzünden savaşılan güçler, kadınlar ve çocuklar ölüyordu. Türkler Ermenilerin inatçı direnişiyile karşılaşp ağır kayıplar vererek büyük zorluklarla ilerliyorlardı. Onların büyük ordusunun toplarına, makineli tüfeklerine, tüfeklerine ve bitmez tükenmez savaş imkânlarına karşı birkaç yüz Ermeni dövüşüyordu, o da dört ay aralıksız bir şekilde çarpışmalara girdikten sonra. Fişekler tükenip de çaresiz kurşunları iki kısma ayırınca, yeni fişekler hazırlıyor, yarım yarım ateş ediyorlardı. Son umutsuzluk anlarında Sasunlu silahsız erkek ve kadınlar taş ve sopalarla düşman mevzilerine saldırıyorlardı.

3 Ağustos günü, mevziden mevziye geçerken Koryun'un öldürüldüğü haberi geldi. Davit ve Tigran da öldürülmüşlerdi. Dört gün süren korkunç çarpışmalar sırasında dövüşen asker ve komutanlardan birçoğu hayatını kaybetti. Silahların yarısı kullanılmaz hale geldi. Panik ve kaçış kaçınılmazdı.

4 Ağustos günü akşama doğru Andok'un güneybatı kolundan saldıran Türkler Ermenilerden Aziz Hakob mevzilerini aldılar, gürültü ve naralarla silahsız kadın ve çocukların üstüne saldırdılar. Ödö kopmuş halk, insan ayağının asla değmediğı yerlerden kaçıyordu.

Ordu ve aşiret o gece, 30-40 bin sahipsiz kalmış, terkedilmiş büyükbaş hayvan ve koyunla ilgilenmek için Andok'ta kaldı. Onlar istirahat ettiler; kebab yiyip gün ışığıncaya kadar beklediler. Öğleye kadar ne buldularsa yağmalayıp, kimi gördülerse öldürdüler; katliamcılar öğleden sonra ise Andok ve Gebin sularını barındıran, Geliyesan adı verilen derin vadiye iki saat içerisinde, yolunu kaybedip o vadinin derinliklerinde sıkışmış 25000 Ermeni kadın ve çocuğı kılıçtan geçirdiler ve vurdular; onların kanı Sasun Irmağı'nın sularına karışarak önce Doğı Dicle'ye, sonra da Basra Körfezi'ne doğru aktı... O akşam, herkes birbirini kaybetmiş,

dehşet içinde bir tarafa kaçarken, o akşam Sasun kıtaları askeri güçlerini yitirdi, böylece de haklarını kaybetti ve varlığı ebediyen sona erdi. O panik, ağlama ve göz yaşı gecesini, Ruben Ter Minasyan silah arkadaşlarına ve askerlere haber vermeden veya herhangi bir emir vermeden birkaç gençle gizlice, Talvorik'in zaptedilemez kayalıklarına kaçtı ve Fırfır Kaya'nın yakınlarında bir hafta mağaradan çıkmadı, ta ki arama taramalar azalıp Türk ordularının büyük bir kısmı Sasun'dan uzaklaşana kadar. Ruben iki ay o dağlarda saklandı.

O Kahraman halk dört ay yağmacı ve katil Kürt aşiretlerine karşı çarpışıp varlığını sürdürdükten sonra, sonunda Hükümet'in topları tarafından dize getirildi. Andok'un tepesinde toplanmış 45000 Ermeniye dağıttılar; gecenin karanlığında kayalardan aşağı çok derin uçurumlara fırlattılar, paramparça edip yok ettiler; zira onlar kandırılmışlardı, onlara sahip çıkacak yardım edecek kimse yoktu. Şatakhtan başlayarak Talvorik'in en uç noktasına kadar Ermenilerin tüm köyleri bir daha yeniden inşa edilmemek üzere yakılmış, hatta tavuk barındıracak küçük bir kümes bile kalmamıştı.

Yüzbaşı Kâmil Efendi şehirden takviye jandarma kuvveti almış, manastırda bıraktığı milisleri geri çağırıp, çevredeki Kürtleri toplayarak, Andok'un düşmesini bekliyordu. Andok Ermenilerinin yenildiği haberi ulaşınca akşam, 600 jandarma, milisler ve Kürtlerle Tsir'in zirvesindeki batı ve kuzey yönlerinden mevzilerimize saldırdı. Dövüşenlerimizin 30 tüfeği vardı, fişekleri de tutumlu bir şekilde ateşliyor, sayısız fişeği olan 600 tüfeğe karşı savaşıyorlardı. Eşitsiz çarpışma 2 saat sürdü. Arinceli Sahak öldürüldü, Muşlu Armenak ve Aşot yaralandılar, geri kalanlar ise kaçtılar. Çatışma mevkiinden 5 kilometre aşağıda, vadilere ve sık yapraklı koruluklara dolmuş, dehşete kapılmış, 10000 mülteci kımıldanıyordu. Çok sayıda erkek, düşmana karşı savaşmak istiyordu; ama nasıl ve neyle? Halkın umudu Vahan Papazyan'dı. Aniden haberci, Papazyan'dan fişeklerin tükendiği ve artık direnemeyecekleri haberini getirdi. Halk paniğe kapıldı. Havatoriklilerde hala büyük miktarda koyun ve büyükbaş hayvan, kap ve yatak vardı; bütün bunları toplayıp kaçmak kolay iş değildi.

Gün ağardı. Yaylın ateşi sesleri duyuldu. Türkler ateş ediyor, koşarak bizim tarafımıza doğru iniyorlardı. Ermeni askerler gece mevzilerini terk etmiş, aşağı inip Papazyan'ın bulunduğu İzam Kaya'ya yaklaşmışlardı. Onlar birbirlerine danışarak kendileri de halkına arasına karışarak kaçmaya karar vermişlerdi. On bin kişi, on bin büyükbaş hayvan ve koyun birbirlerine karışmış, Dik'in yamacından çığ gibi vadiye doğru yuvarlanmaya başladık. Güçlüler zayıfları çiğneyip geçiyorlardı. Korkunç bir manzara ortaya çıkmıştı. Halkın ilk kısmı vadiden diğer taraf geçene kadar Türkler İzam Dağı'nı işgal etmişlerdi bile ve kovalanan kalabalığı yukardan bombalıyorlardı.

Kâmil Efendi köyün batı tarafından, yüz elli milisle Havatorik'e daldı ve başladı Protestanların Kilise binasını, bitiğindeki okulu, Protestan rahibin iki katlı konutunu ateşe vermeye. Sonra evimizi de ateşe verdi. Onlar 60-70 ev yaktılar. Aralıklarda dizili iki bine yakın, balla dolu arı kovanını da yaktılar. Altı yüz kişiyle köyümüzü darmadağın edip yağmaladılar. Ot ambarında 3 kör kadın bulup onları da öldürdüler. Güneş batmadan, yanmış köyü terk ettiler, yuvalarını kaybetmiş arıların trajik melodisi duyulurken Arakelots Manastırı'na gittiler. Halk Havatorik dağlarından Kana dağlarına geçti. Yorgun, aç kalabalık ormanlara dağıldı. Türk orduları tekrar gidip Malazgirt'ten Eleşkirt vadisine ulaşmıştı.

Düşman 20000 kişilik birlik ve güruhla Andok'u yıkarken, ve günde birkaç bin Ermeni kesilirken artık kimse yardım edemezdi. Papazyan bildirdi: "Herkes kendi başının çaresine baksın." Grubuyla halktan ayrılıp Burtel'e doğru gitti.

Khıçurlu (Haçı inkâr etmiş) Avdula, Hacı Musa Bey ve diğerlerinin Kana Dağı'na saldıracakları ve kalan Ermenileri katledecekleri haberini getirdi. Havatorikliler ormana, Khıçurlu Kürtlere danışmaya gittiler. O anda 300 katliamcı milis ve onların arasına karışmış Kürtler ortaya çıktı; ama Khıçurlu Avdula onları uzaklaştırdı. Kürt serserileri tuzak kurmuş ve Havatorikli Ermenileri kandırarak götürüp, güvenli bir yer diye Şujing Vadisi'ne sokmuşlardı; Kâzım Bey tam da oraya gelecekti. Dampel ve Pirzin'in bütün Kürtleri Şujing Vadisi yakınlarında toplanmış büyük ganimeti bekliyordular. Onlar Ermenilerin elinden yaklaşık 8000 koyun ve büyükbaş hayvan aldılar ve onlara dediler ki: "Bu vadiye saklanın; ordu burdan uzaklaşana kadar biz uzaktan size göz kulak oluruz."

Havatorikliler mülteci durumuna düştükten sonra 40 gün dağlarda yaşadılar; tamamen soyulup her şeylerini kaybettiler; hain Khıçurlu'nun öğütlerine uyarak Şujing Vadisi'ne çekildiler ve saklandılar. O şekilde kendi hayatlarını kurtarmak istiyorlardı. Aşağılık Kürtler ise kara planlarını gerçekleştirdikten sonra, Şujing Vadisi'nde saklanmış çok sayıda Ermeni olduğunu hemen Kâzım Bey'e bildirdiler. Dağlar binlerce tüfeğin patlama sesiyle yankılandı. Katliam başladı. Cansız vücutlar yerlere serildi. İnsanların ve masum çocukların kanı bolca aktı. Dağların ve taşların nasıl çığlıklar ve ağlama sesleriyle dolduğunu, ödü kopmuş kadınların ve çocukların taştan taşa, çalıdan çalıya nasıl kaçtıklarını ve vurularak bir anda nasıl yere serildiklerini detaylı bir şekilde anlatmak benim gücümü aşar. Sayısız katil kaçış yollarını kapatmış; ateş ederek bağırıp çağırıyordu; yolunu kaybetmiş avlarını saklandıkları yerlerden kaçırıyor ve fark gözetmeksizin hepsini de öldürüyorlardı. Kasap cellatlar kestiler ve öldürdüler, ta ki akşamın kurtarıcı karanlığı çöküp kara ve ışık geçirmeyen örtüsüyle düşmanımız güneşin ışık saçan yüzünü örtene kadar.

Gece Kâzım Bey, birliğiyle Sasun'a dönmüştü; Kâmil Efendi milisleriyle Arakelots Manastırı'na, Hacı Musa Bey ise Kürtleriyle Çıkhur'a gitti. Yağmaladıkları malları götüren aşiretler ise ele geçirdikleri büyük ganimeti gereken yere ulaştırıp aralarında bölüşmek için kendi evlerine dönmüşlerdi.

Sasun yönünden birisi geldi ve onun anlattıklarına göre, Kâzım Bey Binbaşı Murad Bey'i yerel Kürtlerin yardımıyla her gün aramalar yapması ve hayatta kalan Ermenileri yok etmesi için 500 jandarma ve milisle Şenik Köyü'nde bırakmıştı; kendisi ise Seyyare Taburuyla Bitlis'e hareket etmişti. Diyarbakır'dan gelmiş olan Kasap Taburu da Sasun'dan ayrılmıştı. Böylece, Murad Bey 500 askeriyile ordaki kaçak Ermenilerle hesaplaşmak için Sasun'da kaldı. Yüzbaşı Kâmil Efendi Havatorik ve başka yerlerden gelip o sınırların içerisinde dolaşan Ermenilerle hesaplaşmak için, 300 milis ve jandarmayla Arakelots Manastırı'nın 4 kilometre yukarısına, Mirza Ağa çeşmesinin yakınına yerleşti. Kana ve Marnik ormanlarında bulunan Ermenilerin kökünü kazıma görevi ise Hacı Musa Bey'e kalmıştı.

Anladığım kadarıyla, eğer bir karşılaştırma yapacak olursak, dünyada insan öldürmek kadar ağır ve yorucu bir çalışma yoktur. Vahşi kavimler ve kabile reisleri tarafından icat edilip

asırlar boyunca gelişerek, kendi şahsi çıkarları ve şanları uğruna savaşlar başlatıp milyonlarca masum insanın kanını döken uygar dünyanın insanlarının da dahil olduğu barbarca bir meslek.

Talat ve Enver'in askerleri aylar boyunca Taron Ovası'nda ve Sasun dağlarında o kadar çok silahsız Ermeni öldürüp diri diri yakmışlardı ki, artık o "çalışma"dan bıkmış usanmış ve şimdi kendilerinin yerine bu işi yapacak, kendilerini o yükümlülükten kurtarıp evlerine dönmelerini sağlayacak doğaüstü bir güç arayışındaydılar.

1915 Ağustos'unda Hükümet af çıkardı; ama bu sahte bir aftı. Ermenileri yok eden böyle acımasız bir hükümetin biz, son döküntüler için çıkaracağı gerçek bir af ve vereceği hakiki bir özgürlük olamazdı.

1915 yılının sonbaharıydı; ne yatak, ne de zengin kalmıştı; tarlalarda yiyecek kalmamış, tifüs salgını yayılmıştı. Af ise bir yalandan ibaretti; o gerekçeyle Kâmil 60-70 saf Ermeniye avlamıştı.

İyi kalpli bir Kürt kadın tarafından nehirden çıkarılıp saklanan 12 yaşındaki Mihran Hovhannisyan'ın anlattığına göre, Diyarbakır'da ikâmet etmeye gönderilenlerin hepsini, yaklaşık 250 masum kurbanı Murad Nehri'ne dökmüşlerdi. Mihran Hovhannisyan daha sonra Yerevan Politeknik Enstitüsü'nü bitirip mühendis oldu.

... 4 Şubat 1917 gecesi Ermeni general Nazarbekov'un(6) ordusu ve komutan Dro'nun(7) gönüllüleri Muş Şehri'ne hakim olmuşlardı.

Rus ordusunun gelmesiyle Taron Ovası ve Şehri bir an için zorbalık yönetiminden kurtarılmışlardı.

Ruslar 3 Şubat'ta Erzurum'u, 4 Şubat günü Bitlis'i ele geçirmişler; 13 Şubat günü ise Kürtlerin zayıf direnişini kırarak Bırnaşen'e girmişlerdi.

Dağlarda vadilerde gezinen Ermeniler birbirlerini tebrik ederek Muş'ta toplandılar. Ama Rusya'da Ekim Devrimi patlak vermişti. Kerenski'nin geçici hükümeti devrilmiş, ülkede iç savaş başlamıştı. Kasım ayında ordular hiçbir hükümete tabi olmadıklarından bütün cepheyi terk ettiler; alay alay, bölük bölük, birbiri ardından gece gündüz çekilip cephe gerilerine doğru uzaklaşmaya başladılar. Birisi kendilerine "Nereye gidiyorsunuz?" diye sorduğunda, hepsinin ağızdan aynı cevap duyuluyordu: "Damoy! Damoy!" ("Eve! Eve!") ve o şekilde "damoy" diye diye Rus birlikleri Türk toprağında, Trabzon'dan Van'a kadar her yerde büyük miktarda top, makineli tüfek, tüfek; milyonlarca fişek, sayısız un çuvalı kümeleri, şeker, yağ, konserve, hububat, tahıl ve başka çok çeşitli mal stokları bırakıp bir daha geri dönmek üzere kendi uzak vatanlarının derinliklerine gittiler...

Brest'te antlaşma imzalandığını ve Rus ordularına bütün savaş cephelerini terk edip vatanlarına dönme izni verildiğini duyduk.

27 Şubat 1918 gecesi, askerleri emirlerine itaat etmeyip, dövüşmedikleri için Andranik'in

Erzurum'u Türklere bıraktığına dair telgraf geldi. Ermeni birlikleri Hasankale ve Sarıkamış'a doğru geri çekilmişlerdi.

28 Şubat günü takviye edilmiş güçlerle Türkler ve Kürtler dağların tepelerinden saldırıya geçtiler.

Zaten 1 Mart günü aileler, silahlı gruplar ve Polkovnik Samartsov da bölükleriyle Hınıs yoluyla uzaklaşıyor, bu şekilde yeni yapılmış yolları, büyük miktarda mal ve askeri malzemeyi tamamen Osmanlılara terk ediyorlardı. Derin karda Dutağ, Ğliçgetuk, Diyadin, Korun-Mosun'dan geçerek doğuya doğru yürüdük.

16 Mart sabahı Khucakh Köyü'nün yukarisındaydık. Biz, eski Rus-Türk sınırında durmuştuk ve ilk defa olarak Ararat ovası gözlerimizin önüne serildi; onun sağında yaşlı Masis [Ağrı] duruyordu, karşısında ise Alakyaz.

İzin verin de şu yüce dağın üzerinde durup öksüz kalan vatana, onun kutsal kiliselerine, anıtlarına, çiçek kokulu dağlarına, verimli ovalarına, ırmaklarına ve kaynaklarına son bir kez "Hoşçakalın" diyeyim ve bir göçmen olarak az sayıdaki soydaşımın hala açlık ve göçün hüküm sürdüğü, kanın aktığı Doğu Ermenistan'da misafir edilip yaşayayım.

1 1908 yılında Osmanlı Türkiyesi'nde, sloganı "Özgürlük, Adalet, Kardeşlik, Halklara Eşitlik" olan "Anayasa" kabul edildi.

2 Ruben - Minas Ter Minasyan (1882, Akhalkalak [Ahılkelek]- 1951, Fransa) : Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından. 1915'te Sasun'da savunma liderlerinden olmuştur.

3 Koryun - Gomsa İso(1870, Goms Köyü. - 1915, Sasun) : Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından, fedayi. Muş Ovası'ndaki Goms Köyü muhtarlığını yapmış, 1915'te Sasun kahramanlık muharebesinin liderlerinden olmuştur; çarpışmalarda şehit düşmüştür.

4 Vahan Papazyan (Goms) (1876, Tebriz , 1973, Beyrut) : Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından. 1913-1914 yıllarında Muş'ta bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruben'in fedayilerine katılmış; 1918'de Tiflis'e gitmiştir.

5 pokhint: kavrulmuş un, şeker, yağ, pekmez veya balın yoğrulmasıyla yapılan bir tatlı türü.

6 Nazarbekov - Tovmas Nazarbekov (1855 - 1928, Tiflis), Rus ordusunda tuğgeneral.

7 Dro - Drastamat Kanayan (1883, İğdir - 1956, Boston), asker, siyaset adamı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İkinci Ermeni Gönüllü Alayı'nın komutanı olmuştur.